

**Beszámoló a Klebelsberg Kunó Ösztöndíjjal 2018. október 1. – október 30. között
megvalósított kutatóútról**

**Az erdélyi örmény katolikus (unitus) egyház szentszéki kapcsolatai a 18. században
(1715–1790)**

**Készítette: Nagy Kornél PhD (MTA BTK TTI; MTA BTK Hosszú Reformáció Kelet-
Európában 1500–1800 Lendület Kutatócsoport - Tudományos munkatárs)**

1. Kutatástörténet – Korábbi kutatások

A Klebelsberg Kunó Ösztöndíj bíráló bizottsága a 2018. évre egy hónapos római kutatói ösztöndíjat biztosított számomra, amelyet a nevezett esztendő október 1–31. közötti időszakában vettem igénybe. Kutatási témám a magyar-, illetve a nemzetközi egyháztörténeti kutatások eddig kevésbé ismert fejezetére az erdélyi örmény katolikus (unitus) egyháznak az Apostoli Szentszékkal fennálló kapcsolataira koncentrált a 18. században, azon belül is az 1715–1790 közötti periódusra vonatkozóan.

E téma viszonylagos feldolgozatlanságának az oka abban gyökerezett, hogy igencsak sokrétű levéltári kutatást és nyelvismeretet követelt meg. Egyrészt az erdélyi örménység történetéről, – különösen egyháztörténetükre vonatkozóan –, szóló levéltári források túlnyomó többségét mind a mai napig nem hazai, vagy erdélyi, hanem külföldi levéltárakban, illetve közgyűjteményekben őrzik. Az erdélyi örmény katolikus plébániai levéltárak (Csíkszépvíz, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Nagyszeben és Szamosújvár) a „vérzivataros” 20. század során jelentős károkat szenvedtek: számos felbecsülhetetlen értékű irat szétszóródott, illetve örökre az enyészet martalékává vált.¹ Ezzel szemben az erdélyi örmény katolikus egyházzal szóló iratok Rómában, a szentszéki levéltárakban maradtak fenn, és ily módon szerepük és fontosságuk kutatási témám szempontjából jelentősen felértékelődött. Ennek oka pedig az volt, hogy az erdélyi örmények az 1689-ben Lembergben megkötött egyházi egyesülésüket követően, az 1690. évtől kezdve közvetlenül az Apostoli Szentszék katolikus missziókat felügyelő szervéhez, a Hitterjesztés Szent Kongregációjához² (*Sacra Congregatio de*

¹ A Gyulafehérvárt a Főegyházmegyei Levéltárban azonban néhány az erdélyi örményekre vonatkozó egyházi témájú dokumentum (egyházlátogatási jegyzőkönyvek, jelentések) fennmaradt. Kiadásukat ld.: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*. 1. kötet. Szerk. Kovács András – Kovács Zsolt. Kolozsvár 2002. (Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány.) 98–106.; Az Erdélyben megmaradt örmény katolikus egyházi forrásanyagról ld. még: *Armenuhi-Drost Abgarjan – Bálint Kovács – Tibor Martí: Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. Leipzig–Eger 2011. (Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin 1.) xxxii–xxxiii.; *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. (Repertorium.) Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla. (Repertoriu.) The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis. (Repertory)*. Szerk. Bernád Rita – Kovács Bálint. Budapest–Gyulafehérvár–Leipzig 2011. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, Vol. 4.) 61. 63. 153. 156. 249. 252.

² II. (Szent) János Pál (1978–2005) pápa a szentszéki intézmény nevét 1988-ban Népek Evangelizációjának Kongregációjává (*Congregatio pro Gentium Evangelizatione, Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli*) változtatta.

Propaganda Fide, Hawatacman Taraceloy Surb Miabanut' iwn) tartoztak egyházi joghatóság szempontjából.

Az erdélyi örmények körében bekövetkezett vallási uniót, illetve annak közvetlen következményeit, valamint az egyesülést lebonyolító Oxendio Virziresco (1654–1715) örmény unitus püspök életpályáját a közelmúlt történeti, illetve egyháztörténeti kutatásai már megnyugtatóan tisztázták. Ugyanakkor a vallási egyesülést követő 1715–1790 közötti időszak hosszú-hosszú évtizedeken át nem került a tudományos kutatások látókörébe, mindazon tény ellenére, hogy a magyar és a nemzetközi tudományosság számára e téma egyáltalán nem számított ismeretlennek.

A szentszéki levéltárakban őrzött az erdélyi örmények egyháztörténetére 17–18. századi vonatkozó iratanyagot először a kiváló szlavista, bizantinológus és egyháztörténész Hodinka Antal (1864–1946) akadémikus tanulmányozta a 20. század elején. Jóllehet a neves tudós a munkácsi görögkatolikus egyházmegye történetét kutatta, de ő volt az első, aki a magyar tudományos közélet számára felhívta a figyelmet az erdélyi örmények egyháztörténetére vonatkozó tetemes számú és feltáratlan szentszéki forrásanyagra. Hodinka Antal kutatásai során kiemelte, hogy e téma a magyar egyháztörténeti kutatások egyik legnagyobb fehér foltja, és a jövőre nézve számos új eredménnyel szolgálhat.³ Ezt követően majd három évtizedig az erdélyi örmény egyházi anyagot sem magyar, sem más nemzethez tartozó tudós nem kutatta. Az 1930-as években Galla Ferenc (1888–1977) és Vanyó Tihamér Aladár OSB (1905–2005) egyháztörténészek folytattak a szentszéki levéltárakban jelentős, mérföldkönek számító kutatásokat. Galla Ferenc elsősorban a koraujkori Magyarország és Erdély területén lezajlott ferences és pálos missziókat tanulmányozta a Hitterjesztés Szent Kongregációjának a történeti levéltárában. Aprólékosan és szisztematikusan évről évre nézte át az előbb említett gyűjtemény magyarországi és az erdélyi missziókra vonatkozó iratait. Ezekben a forráskötetekben, vagy iratsomókban több az erdélyi örményekről szóló iratot is feltárt, azonban nem dolgozta fel, mivel Galla Ferenc tudományos érdeklődése kimondottan nem az erdélyi örményekre fókuszált.⁴ Vanyó Tihamér Aladár elsősorban a Vatikáni Titkos Levéltárban (*Archivum Secretum Vaticanum, Archivio Segreto Vaticano*) található bécsi apostoli nunciatura magyar egyháztörténeti vonatkozásait vizsgálta. Kutatásai során számos erdélyi örmény egyházi iratra bukkant. Ugyanakkor Galla Ferenchez hasonlóan nem dolgozta föl ezeket a kútfoket, és nem is került tudományos érdeklődésének középpontjába.⁵ Az 1980-as években a nemzetközi hírnű magyar armenológus, Dr. Schütz Ödön (1916–1999) folytatott e témában kutatásokat, azonban érdeklődése ez erdélyi helyett a lengyelországi (galíciai és pódoliai) örménység egyházi unió

³ Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Budapest, 1909. 2–3.

⁴ Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. Sajtó alá rendezte: Fazekas István. Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae, Vol. 2.) 142–144. 269.; Galla Ferenc: Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások. Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711). Sajtó alá rendezte: Tusor Péter – Tóth Krisztina. Budapest–Róma, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae, Vol. 3.) 139–141.; Galla Ferenc: Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században. Sajtó alá rendezte: Fazekas István. Budapest–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae, Vol. 11.) 395–396. 416–417.

⁵ Vanyó Tihamér Aladár: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1815. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár, 2.) 113–118.; Vanyó Tihamér Aladár: A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Budapest, 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentioris.) 180–182.

korszakára (1627–1681) és Nikol Torosowicz (1604–1681) lemergi örmény katolikus érsek pontifikátusára koncentrált.⁶

Az 1980-as évek végén a lengyel-örmény armenológus-történész Gregorz (Gregorio) Petrowicz (1916–2005), a római Pápai Keleti Intézet (*Pontificio Istituto Orientale*) tudományos főmunkatársa folytatott intenzív kutatásokat a szentszéki levéltárakban. 1988-ban megjelent monográfiájában a lemergi (Ivivi, Iwówi) örmény (unitus) katolikus érsekség történetét dolgozta fel. A szerző kötetében több alfejezetet szentelt az erdélyi örmény egyháznak a lemergi örmény katolikus érsekséggel fennálló kapcsolatának és több új forrásra is bukkant a témakörben. Ugyanakkor Petrowicz munkájában a nevezett alfejezeteket nem dolgozta ki a kellő részletességgel, ráadásul a forráskritikai vizsgálatok is elmaradtak, ami miatt a szakmától több alkalommal is kapott igen éles kritikákat. Mindenesetre munkája számtalan hibái ellenére úttörő jellegűnek bizonyult, és alapjául szolgálhatott a későbbi kutatásoknak.⁷

Az 1990-as évek elején Dr. Sávai János egyháztörténész folytatott kutatásokat a szentszéki levéltárakban a korai magyarországi és az erdélyi katolikus missziók témájában. Sőt a szerző több forráskötetet is kiadott, amelyben egy-néhány erdélyi örmény témájú dokumentum is napvilágot látott, jóllehet a szerző műveiben nem kifejezetten az erdélyi örmény egyháztörténetre koncentrált. Mindazonáltal Sávai János sajnos számos forrást helytelenül, rengeteg szerkesztési, illetve értelmezési hibával ellátva adott ki, ami miatt a történész szakmától ugyancsak szigorú kritikákat kapott.⁸

Az erdélyi örmény egyháztörténet szempontjából a 2000-es évek elején Dr. Kovács Bálint armenológus-történész folytatott tudományos vizsgálatokat Rómában, illetve a Vatikánban, a szentszéki levéltárakban. Kovács Bálint elsősorban a Rómában tanult örmény katolikus misszionáriusok hálózati kapcsolatát vizsgálta a 18. században Itália (Velence, Róma), Lengyelország (Varsó, Lemberg), Erdély, Krím és Örményország vonatkozásában, és számos, új forrással és kutatási eredménnyel gazdagította tudásunkat.⁹

Jómagam a 2000-es évek elején kerültem közelebbi kapcsolatba az erdélyi örménység egyháztörténetére vonatkozó szentszék levéltárakkal. Az ott található javarészt feltáratlan és feldolgozatlan iratanyagra egykori egyetemi tanárain, Dr. Tóth István György (1956–2005) és Dr. Baán István hívták fel a figyelmemet, akik az 1990-es évek közepe óta végeztek jelentős és egyúttal korszakalkotó kutatói munkát a magyarországi és erdélyi katolikus missziók, valamint a munkácsi görögkatolikus püspökség történetének témájában.¹⁰ Az ő ajánlásuknak, illetve

⁶ *Edmond Schütz: An Armenian-Kipchak Document of Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora.* In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe.* Ed. György Kara. Budapest, 1987. 247–330.

⁷ *Gregorio Petrowicz: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza (1686–1954).* Roma, 1988. (*Studia Ecclesiastica*, 17. *Historica* 10.) 78–109. 166–178. 195–205. 236–238.

⁸ *Ex tabulario romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide.* Ed. János Sávai. Szeged, 1993.

⁹ *Kovács Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században.* In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében.* Szerk. Óze Sándor – Kovács Bálint. Pécs, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás, 2.) 30–46.

¹⁰ Munkásságukról ld.: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707).* Ed. István György Tóth. Budapest – Roma, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.); *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717).* Vol. 1–5. Ed. István György Tóth. Roma – Budapest, 2002–2008. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma Fontes, 4.); *Tóth István György: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda*

szakmai vezetésüknek köszönhetően végeztem első alkalommal forrásfeltáró munkát (az akkor adományozott Klebelsberg Kunó ösztöndíjnak köszönhetően) 2004-ben, amelyet 2006-ban, 2008-ban és 2010-ben újabb római kutatások követtek. Eleinte a Hitterjesztés Szent Kongregációjának történeti levéltárában, majd a Vatikáni Titkos Levéltárban, illetve a Jezsuitarend Római Levéltárában (*Archivum Romanum Societatis Iesu* = *ARSI*) végeztem forrásfeltáró munkát. Témám elsősorban akkor az erdélyi örménység egyházi uniójára, a vallási egyesülést levezénylő Oxendio Virziresco örmény unitus püspök életpályájára, valamint a vallási egyesülés közvetlen következményeire koncentráltak. Ennek a kutatásnak lett az eredménye a 2008-ban nyilvános védésre benyújtott Erdélyi örmények katolizációja 1685–1715 című doktori (PhD) értekezésem, amely kibővített formában 2012-ben jelent meg monográfia alakjában az MTA BTK Történettudományi Intézetének a gondozásában. Jelenleg e könyv angol nyelvű változatának szerkesztése zajlik.¹¹

Már korábbi római és vatikáni kutatásaim során szembesültem azzal a ténnyel, hogy az erdélyi örmények egyházi uniójával korántsem zárult le az erdélyi örmény egyháztörténet kutatása. Ugyanis a 1715–1790 közötti időszakra vonatkozóan is több, egyszersmind feltáratlan levéltári forrásra bukkantam a Vatikáni Titkos Levéltárban, valamint a már említett Hitterjesztés Szent Kongregációja Történeti Levéltárában. Igaz az idő tájt jobban foglalkoztatott az egyházi egyesülés, ám ezekről a dokumentumokról (a biztonság kedvéért) jegyzeteket készítettem. Más szóval a szentszéki levéltárak még mindig tetemes számú írott dokumentumokat őriznek az erdélyi örmény katolikus egyház további sorsáról. Az erdélyi örmény katolikus püspöki szék betöltése körül kialakult viták, az egyházi joghatóság körül kialakult konfliktusok, az örmény katolikus rítus megítélésből adódó értelmezési viták, az erdélyi (a gyulafehérvári) római katolikus püspökség által az örményekre kényszerített latinizáció, és 1721. évben az Apostoli Szentszék által felállított erdélyi román (fogarasi) görögkatolikus püspökség körüli konfliktusok mind-mind azt jelzik, hogy az erdélyi örmény egyháztörténet korántsem zárult az egyházi egyesülés időszakának a kutatásával. Ez volt az oka annak, hogy a 2018. esztendőre sikeres Klebelsberg Kunó-ösztöndíj pályázatot nyújtsak be, és megkezdjem a szentszéki levéltárakban az erdélyi örmény katolikus egyház 18. században született iratainak szisztematikus feltárását az egyházi uniót követő időszakra vonatkozóan.

2. A kutatott levéltár és iratanyagának rövid bemutatása

Római ösztöndíjam idején kizárólag az Apostoli Szentszék missziós intézményének, a Hitterjesztés Szent Kongregáció Történeti Levéltárának iratanyagát tanulmányoztam. Ennek fontossága abban rejlik, hogy az erdélyi örmény katolikus egyház felett a 20. század közepéig az előbb említett Kongregáció gyakorolta hivatalosan az egyházi joghatóságot. Ily módon a 17–18. század folyamán minden, az erdélyi örmény katolikus egyházzal kapcsolatos ügyet a nevezett szentszéki hatósággal leveleztek le mind a világi, és mind az egyházi hatóságok. A

és a magyarországi missziók. In: Századok 138 (2004). 6. sz. 843–892.; *Baán István*: Theofánisz Mavrogordatosz paronaxiai metropolita, munkácsi adminisztrátor. Nyíregyháza, 2012. (Collectanea Athanasiana II., Textus/Fontes, Vol. 3.)

¹¹ *Nagy Kornél*: Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715). Budapest, 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).

nevezett levéltár pedig lényegében egy idős a missziós intézménnyel, azaz az említett szentszéki közgyűjtemény 1622. évi alapítása óta létezik.¹²

Maga a levéltár Róma kiemelkedően is kutatóbarát közgyűjteménye. Mivel felbecsülhetetlen értékű, különféle nyelven írt dokumentumot tartalmaz, ezért a világ minden pontjáról érkeznek szakemberek levéltári kutatások folytatása céljából. Hétköznapi reggel 8.30-tól késő délután 17.30-ig van nyitva a kutatók előtt. Bejutásához célszerű ajánlólevéllel érkezni, amelyet jómagam a Római Magyar Akadémia igazgatójától kaptam meg. Az ott dolgozó levéltáros kollégák végtelenül segítőkészek és jól felkészültek. Anyanyelvük (olasz) mellett átlagban legalább egy idegen nyelvet (mint például, angol, francia, katalán, német, spanyol, portugál) is folyékonyan beszélnek, amely nagy segítséget jelent a külföldi kutatókkal való kommunikációban. A levéltárban jól áttekinthető katalógus és inventárium is fellelhető az ott található forráscsoportokról, amely nagyban segítheti a tájékozódást.¹³ Ezenfelül a levéltár nagyon jól szerkesztett honlappal is rendelkezik, ahol angol, francia, olasz és spanyol nyelven is informálódhat a kutató.¹⁴ Szabályzata szinte majdnem megegyezik a hazai levéltárak és közgyűjtemények szabályrendszerével. A nevezett levéltárban egy kérőlapon maximum három forráskötetet lehet kikérni kutatások céljára. A szabályzatok értelmében egy adott napon maximum tíz forráskötet kérhető ki tanulmányozásra.

A Hitterjesztés Szent Kongregációjának Történeti Levéltárában (*Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o „de Propaganda Fide”* = APF) az alábbi iratsorozatokra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek a magyar egyháztörténeti kutatások szempontjából még mindig rengeteg feltáratlan kéziratot tartalmaznak.

A Kongregáció hivatalos üléseiről készült jegyzőkönyvek (*APF Acta Sacra Congregationis* = *APF Acta SC*) képezik a levéltár legfontosabb iratait. Ezek a nevezett intézmény havonta egy, vagy két alkalommal összeülő hivatalos (általános) üléseinek (*Congregatio Generalis*, *Congregazione Generale*) iratanyagát tartalmazzák.¹⁵ Az 1622. évi alapítástól kezdve minden egyes évre vonatkozóan állítottak össze ilyen forrásköteteket a Kongregáció munkatársai. Ezeken a grémiumokon a Kongregáció titkára, bíboros-prefektusa és több befolyásos bíboros tanácskozott egy-egy adott misszióval kapcsolatos kérdéskörben. Ehhez az iratsorozathoz szorosan kötődtek a missziókról beérkező eredeti jelentések és levelek, amelyeket a Kongregáció munkatársai önálló iratsorozatba iktattak (*APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali* = *APF SOCG*).¹⁶

Hosszú időközön keresztül a misszió-, illetve az egyháztörténeti kutatások szempontjából mellékes számítottak, ám utóbbi időkből nagyon fontos kutatóanyagként minősültek a Kongregáció úgynevezett kimenő levelei (*APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione* =

¹² A Hitterjesztés Szent Kongregációját XV. Gergely (1621–1623) pápa 1622. január 6-án kelt *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullája alapján hívták életre. Az alapító bulla egyik másolatát a nevezett levéltár Collegio Urbano nevezetű iratsorozatában őrzik. Erről ld.: APF Collegio Urbano. Vol. 1. Fol. 1r.–27/v.

¹³ A nevezett levéltárban tájékozódást nagyban segíti az alábbi inventárium is: *Nikolaus Kowalsky – Johannes Metzler: Inventory of the Historical Archive of the Sacred Congregation for Evangelisation of Peoples „de Propaganda Fide.”* Rome, 1983. (Studia Urbaniana.)

¹⁴ <http://www.archivistoricopropaganda.va/content/archivistoricopropagandafide/en.html>

¹⁵ Az APF Acta SC Fond összesen 311 forráskötetet tartalmaz az 1622–1938 közötti időszakra vonatkozóan

¹⁶ Az APF SOCG Fond 1044 forráskötetet tartalmaz az 1622–1892 közötti időszakra vonatkozóan.

APF Lettere SC). Ezek a dokumentumok általában a Kongregáció titkárának egy adott missziós ügy kapcsán a világi és egyházi hatóságokkal, valamint a világban lévő apostoli nunciátúrákkal folytatott levelezéseit tartalmazzák. Ezeket az iratokat a Kongregáció munkatársai évenként iktatták, rendszerezték, és állították össze egy adott forráskötet sorozatba.

17

A Kongregáció külön speciális ülés keretén belül foglalkozott egy adott misszióval kapcsán felmerülő problémával, ami lehetett szodómia, eretnokség, missziós püspöki, vagy vikáriusi kinevezés, vagy pénzügyi visszaélés is. Ezeken az érzékeny témákkal foglalkozó különbizottságokon elsősorban a Kongregáció bíboros-prefektusa, valamint néhány befolyásos szentszéki bíboros tanácskozott, illetve hozott döntéseket. Ezeknek a forrásanyagát a Kongregáció munkatársai úgyszintén külön iratsorozatba iktatták, illetve állították össze (*APF Congregazioni Particolari* = *APF CP*).¹⁸

Ugyancsak sokáig másodlagos iratsorozatnak tartották a Kongregáció kisebb, – általában a szentszéki intézmény titkárával elnöklő –, két hetenként (két hivatalos ülés közötti) összeülő informális üléseihez, vagy más néven a kongresszusaihoz kapcsolódó iratokat (*APF Scritture riferite nei Congressi* = *APF SC*). Az ott található iratokban rengeteg értesülést kaphatunk egy adott misszió körülményeiről és logisztikájáról. Sok esetben az úgynevezett kongresszusi iratokból többet lehet megtudni a missziós ügyekről, mint a Kongregáció hivatalos jegyzőkönyveiből. Ezért egyúttal eme iratsorozat felbecsülhetetlen értékkel is bír. A kongresszusokhoz köthető forráscsoportnak a másik nagy értéke az, hogy ezekhez kapcsolódó iratokat nemcsak kronológiai sorrendben, hanem földrajzi szempontok alapján is rendszerezték a Kongregáció munkatársai. A földrajzit itt azért fontos kiemelni, mert a kongresszusi iratokat külön csoportosították különböző népek és országok szerint. Példának okáért külön kongresszusi iratsorozat létezik Magyarországról és Erdélyről (*APF SC Fondo Ungheria e Transilvania*),¹⁹ a magyarországi görögkatolikusokról (*APF SC Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania, Ungheria*),²⁰ az anyaországi területeken és diaszpórákban élő örményekről (*APF SC Fondo Armeni*),²¹ Moldváról (*APF SC Fondo Moldavia*),²² vagy Lengyelországról (*APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia*)²³ is.

Végezetül ugyancsak komoly forrásanyagot tartalmaz a Kongregáció szemináriumának, vagy papneveldéjének, VIII. Orbán (1623–1644) pápa által 1627. augusztus 1-én, az *Immortalis Dei Filius* kezdetű bullával alapított (s fentebb már többször említésre került) Collegium Urbanumnak (*Collegio Urbano, Dpratum Urbanum*) az iratanyaga (*APF Collegio Urbano*). Ebben hasznos információkat találhatunk az ott képzett és tanult misszionáriusok tanulmányairól, képzettségéről, anyagi támogatásáról, valamint (tanulmányaik befejezését

¹⁷ Az APF Lettere SC Fond összesen 388 forráskötetet tartalmaz az 1622–1892 közötti időszakra vonatkozóan.

¹⁸ Az APF CP Fond összesen 161 forráskötetet tartalmaz 1622–1864 közötti időszakra vonatkozóan.

¹⁹ Az APF SC Fondo Ungheria e Transilvania összesen 8 forráskötetet tartalma az 1622–1892 közötti időszakra vonatkozóan.

²⁰ Az APF SC Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania, Ungheria mindössze 2 forráskötetet tartalmaz az 1642–1845 közötti időszakra vonatkozóan.

²¹ Az APF SC Fondo Armeni összesen 44 forráskötetet tartalmaz az 1430–1862 közötti időszakra vonatkozóan.

²² Az APF SC Fondo Moldavia összesen 13 forráskötetet tartalmaz az 1629–1892 közötti időszakra vonatkozóan.

²³ Az APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia összesen 24 forráskötetet tartalmaz az 1624–1892 közötti időszakra vonatkozóan.

követően) későbbi missziós tevékenységéről. Az előző iratsorozatoktól eltérően a Collegium Urbanum forráskötetei nem minden esetben kronológiai sorrendben követik egymást, de ezt leszámítva a benne található missziós témájú iratok felbecsülhetetlen értékkel bírnak.²⁴

Római levéltári kutatómunkámat számos személy segítette önzetlenül: a Római Magyar Akadémia (RMA) igazgatója, Dr. Puskás István; illetve az RMA munkatársai, úgymint Bujtás Zsuzsanna és Várhelyi Klára. A kint tartózkodás ideje alatt értékes segítséget jelentett, hogy a kutatómunka tapasztalatait rendszeresen meg tudtam személyesen beszélni, valamint e-mailen kommunikálni két általam nagyra becsült ösztöndíjas kollégámmal, Dr. Mihalik Béla Vilmoossal, az MTA BTK TTI tudományos munkatársával, és Dr. Kruppa Tamással, az MTA PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos főmunkatársával. Ezen kívül kutatásokban komoly segítséget kaptam Dr. Soós Istvántól, az MTA BTK Történettudományi Intézetének nyugalmazott tudományos főmunkatársától, aki hosszú éveken át tanulmányozta a 18. századi Magyar Királyság unitus alattvalóinak történetét a római levéltárakban. Végül, de nem utolsósorban hálás köszönetet szeretnék mondani Magyar Külügy- Külgazdasági Minisztérium **Külföldi Magyar Intézetekért és Nemzetközi Oktatási Kapcsolatokért Felelős Helyettes Államtitkárságnak, régi nevén** a Balassi Intézetnek és a Klebelsberg Kunó Ösztöndíjat számomra odaítélő bíráló bizottságnak.

3. Kitűzött célok és a kutatás eredményei

Római kutatásaim kimondottan az erdélyi örmények egyháznak a vallási uniót, illetve az egyesülést lebonyolító Oxendio Virziresco örmény katolikus (unitus) püspök halálát (1715) követő időszakra koncentrált.²⁵ Kint tartózkodásom alatt tudományos vizsgálódásaim három fontos témára fókuszáltak.

Először az Oxendio püspök halálát követő közel harminc év anyagára, amelyből rengeteget tudhattunk meg az erdélyi örmény katolikus egyháznak a bécsi udvarral, az erdélyi (gyulafehérvári) római katolikus püspökséggel fennálló kapcsolataira.

Másodszor külön figyelmet szenteltem az 1759–1761 közötti rövid időszak forrásaira. Ugyanis 1759-ben Csíkszépvízre Moldvából mintegy 300 keleti, azaz Rómával nem egyesült szertartású örmény család menekült, és telepedett le. Ez azért is volt fontos, mert a csíkszépvízi örmény közösség volt a legrégebbi a 1668–1672. évi betelepülést követően, amely teljesen elkerülte Oxendio Virziresco misszióját. Sőt 1694-ben a krími tatárok székelyföldi hadjáratának következtében a csíkszépvízi örmény közösség szinte teljesen elpusztult. Ezen túlmenően azért is érdekelt a vallási egyesülésük, mert nem volt tudomás arról, hogy kik voltak azok egyházi

²⁴ Az APF Collegio Urbano Fond összesen 22 forráskötetet tartalmaz az 1627–1892 közötti időszakra vonatkozóan.

²⁵ 2018. október 1–31 közötti római kutatásaim során a többször találtam utalásokat a kutatott dokumentumokban Oxendio Virziresco püspök tevékenységének időszakára (1681–1715) vonatkozóan. Ezért utána kellett járnom ezeknek a forrásanyagomnak, amelyek ugyancsak nem voltak feltárt állapotban. Ennek okán ezeket a dokumentumokat, mint hungarikákat, úgyszintén feltüntettem a feltár kútfők jegyzékében.

személyek, akik részt vettek az unió létrejöttében, mert eleddig az úgynevezett második erdélyi (csíkszépvízi) örmény vallási unióról nagyon kevés információ maradt fenn.

Harmadszor a kutatott forrásanyagban kiemelten tanulmányoztam az 1777–1790 közötti időszakot. Ennek oka az volt, hogy Lengyelország első, 1772. évi felosztását követően Galícia Lemberg városával együtt a Habsburg Birodalomhoz került, és így a leMBERGI örmény katolikus érsekség figyelmének látókörébe kerültek az erdélyi örmények. Ezért az érsekség közvetlenül maga szeretne volna az egyházi joghatóságot gyakorolni, ami miatt az 1770-es évek végén nemzetközivé terebélyesedő konfliktus alakult ki az erdélyi (gyulafehérvári) római katolikus püspökséggel. Ugyanis az erdélyi püspökök – ha nem is hivatalosan – maguknak tartották fenn az a jogot, hogy irányítsák az erdélyi örmény katolikus egyházat.

A most feltárássra iratok fényében a következőt tudjuk megállapítani. Oxendio Virziresco püspök 1715-ben bekövetkezett halálával az erdélyi örmény unitus püspöki szék megüresedett. Ez az esemény lényegében megpecsételte az erdélyi örmény egyház sorsát. A 18. században az erdélyi örmények mindent elkövettek, hogy betöltsék akár címzetes püspöki rangban is, a nevezett megüresedett egyházi hivatalt. Ez lényegében az örmények megosztottsága, az Apostoli Szentszék kellő határozottságának a hiánya, valamint az erdélyi római katolikus püspökség (és magyar egyház) heves ellenállása miatt megbukott. Ráadásul a püspök halála az erdélyi örményekre nézve két hátrányos eseménnyel esett egybe. Egyrészt hosszú időszak után 1716-ban Erdélyben sikeresen restaurálták az erdélyi római katolikus püspökséget. Másrészt 1717-ben előbb az erdélyi görögkatolikus románok címzetes püspökének nevezték ki Nemes Patak Jánost (1680–1727), majd utóbb ő lett az 1721-ben megszervezett erdélyi román unitus egyházmegye főpásztora Fogaras székhellyel. Ez viszont az erdélyi püspökök, mindenekelőtt Mártonffy György (1663–1721) püspök nemtetszését vonta maga után 1718–1721 között. Az erdélyi főpásztorok fő kifogása az volt, hogy az unitus románokat az ő ellenőrzésük alá kellene vonni, mert nem őszintén katolikusok, és hitük mindig is az eretnekség és szakadárság csíráját hordozta magában. Lényegében ezt a vádat alkalmazták az erdélyi örményekkel szemben is. Csak ebben az esetben az a különbség mutatkozott meg, hogy míg az erdélyi román unitusok számarányukat tekintve is hatékonyabban tudtak szembeszállni az erdélyi püspökök „központosító” egyház politikájával, addig a kisszámú örmény katolikus erdélyi közösség csekély erőt tudott kifejteni ellenükben. A 18. század az erdélyi püspökei, mint például Mártonffy György, Antalfy János (1644–1728), Sorger Gergely György (1665–1739), Bajtay Antal (1717–1775), Kollonich László (1736–1817), vagy Batthyány Ignác (1741–1798) mindvégig ezeket a vádakokat sulykolták, és hangoztatták az erdélyi örményekkel szemben. Az ő egyházipolitikájuk voltaképpen azt sugallta, hogy az erdélyi örmények csupán másodrangú katolikusok és sajátos rítusuk semmiképp egyeztethető össze a bevett latin rítus szokásaihoz.

Az erdélyi örmények visszautasították mindvégi az római katolikus püspökök vádjait, és ezért az Apostoli Szentszékhez fordultak jogorvoslatért. A Hitterjesztés Szent Kongregációja ennek fényében úgy döntött, hogy apostoli misszionáriusokat és vizitátorokat küld Erdélybe az örmények közé. Ugyanakkor az Apostoli Szentszékhez eljuttatott jelentéseik osztották az erdélyi örmények azon aggodalmait, hogy az erdélyi püspökök végleg el akarják sorvasztani az örmény katolikus rítust Erdélyben. Ők maguk ugyanakkor kérték az Apostoli Szentszéket, hogy

nevezzen ki az unitus örmények élére egy Gyulafehérvártól független apostoli vikáriust, címzetes püspöki rangban.

A feltárt források fényében az Erdélyben tevékenykedő szentszéki apostoli misszionáriusok közül mindenképp említésre méltó a konstantinápolyi születésű Minas Barun (*Minas Paronean*) esete. Ő 1721-ben került az Apostoli Szentszék utasítására Erdélybe, ahol hat éven át működött Szamosújváron. A misszionárius valóban igyekezett védeni az örmény unitus rítust Erdélyben, de bizonyítottan korrupció és szódómia gyanús ügyekbe keveredett, és ezáltal nemcsak az örmény közösség, hanem az erdélyi római katolikus püspökség haragját is magára vonta. Sőt a püspökség személyén keresztül próbálta az örményeket támadni, és lejáratni. Ezért Minas Barun elhagyni kényszerült Erdélyt, majd Bécsbe, illetve Konstantinápolyba távozott egyházi szolgálatra. Az 1733-ban visszatért Magyarországra, ahol a csanádi római katolikus egyházmegye területén végzett papi szolgálatot az ottani püspökség nagy meglegedésére. Idővel ünnepélyes keretek között rítust váltott, és mint római katolikus pap távozott el az élők sorából az 1740 körül Temesváron.

A feltárt forrásokból tudjuk, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja teljes mellszélességgel támogatta a tanítással is foglalkozó örmény katolikus szerzetesi közösség, a mechitarista rend megtelepedését Erdélyben. A mechitaristák végül 1732-ben Ebesfalván (1733-tól a neve Erzsébetváros) telepedtek le, meg ahol apátságot (*abelayut'iwn*) és iskolát (*dproc'*) alapítottak. Ugyanakkor a szerzetesek is szembe kerültek az erdélyi római katolikus püspökéggel, mert az apostoli vizitátorokhoz hasonlóan az erdélyi örmény katolikus püspöki szék mielőbbi betöltését szorgalmazták, illetve támogatták az örmény unitus rítus gyakorlatát. A mechitaristák szerint kizárólag ez lehetett a garancia az erdélyi örmények tényleges megmaradásának.²⁶ Ennek következtében az örmények egyházi és világi vezetőik 1735-ben III. Károly (1711–1740) császárhoz és királyhoz fordultak a püspöki szék betöltése ügyében. Az uralkodó jóváhagyta kérésüket, és az erdélyi örmény katolikusok élére Michál Theodorowicz szamosújvári örmény katolikus plébános személyben püspököt nevezett ki. Viszont ez a lépés nemcsak az erdélyi római katolikus püspökség, hanem az Apostoli Szentszék felháborodását is kiváltotta. Az előbbi indíték érthető volt, hiszen Gyulafehérvár egyáltalán nem akart örmény püspököt Erdélyben látni. Az Apostoli Szentszék tiltakozását az váltotta ki, hogy az uralkodó nem egyeztetett velük ebben a kérdésben. Továbbá véleményük szerint III. Károlynak nem volt joga az egyházi joghatóságuk alá tartozó „területen” beavatkozni. Végül a felek közötti egyet nem értés és konszenzus hiánya miatt ez a kinevezés elbukott, így az erdélyi örmények továbbra is főpásztor nélkül maradtak.

Az erdélyi örmények a reményvesztett helyzetüket látva a 18. század folyamán több ízben kérték az erdélyi román görögkatolikus püspökök támogatását. Sőt a fogarasi (későbbi balázsfalvi) főpásztorok többször is támogatták az örményeket, és próbálták az érdekeiket

²⁶A feltárt forrásokból tudtuk azt is, hogy 1744-ben az erzsébetvárosi mechitarista szerzetesek segítségével alapították meg Péterváradon (ma Újvidék Szerbiában) kongregációjukat. Első apátja az erdélyi örmény gyökerű Megyesi Tódor OMech. lett, aki 1732–144 között erzsébetvárosi apát is volt egyúttal. APF Lettere SC. Vol. 162. Fol. 67r.–68r., Fol. 185r., Fol. 355/r.–v.

képviselni az Apostoli Szentszéknél is. Az örmények lépése érthető volt, hiszen egyfelől mindkét felekezet többször konfrontálódott az erdélyi római katolikus püspökökkel, másfelől számos erdélyi örmény és román unitus pap (beleértve a püspököket is) régtől fogva ismerte egymást, ugyanis több erdélyi örmény és román papnövendék tanult Rómában a Hitterjesztés Szent Kongregációjának a papneveldejében, a Collegium Urbanumban.

Ugyancsak a feltárt forrásokból tudjuk, hogy az 1710-es évektől kezdve az erdélyi örmény katolikus klérus nem az 1664-ben alapított lemergi Örmény Kollégiumban (*Collegium Armenum, Collegio Armeno, Dpratur Hayoc*), hanem a római Collegium Urbanumban tanult, ahol ugyancsak örmény unitus szellemben szerezték meg a kellő teológiai tudásukat. Ez pedig a forrásokban 1710-ől egészen 1777-ig is jól tetten érhető. Más szóval az erdélyi örmény katolikus klérus Rómában tanult, és tagjaik életük végig kapcsolatban maradtak a Hitterjesztés Szent Kongregációjával. Ezeket bizonyítják kiterjedt levelezéseik a nevezett intézmény vezetőségével. Legfőbb problémájuk az volt, hogy az erdélyi örmény katolikus klérus utánpótlása nem volt biztosított. Egyrészt kevesen voltak, másrészt az erdélyi püspökség mindent elkövetett annak érdekében, hogy egyre kevesebb fiatal menjen Rómába unitus szellemben tanulni, és közülük többüket sikeresen ösztönöztek rítusváltásra. Ez a trend a 18. század végére teljesen megfordult. A Collegium Urbanum irataiból teljesen eltűntek az erdélyi örmény származású növendékek. Sokan közülük az erdélyi és magyarországi szemináriumokban római és nem örmény katolikus hagyományok szerint folytatták tanulmányaikat, amely idővel örmény identitásuk feladásához vezetett.

A feltárt írott dokumentumok kisszámú, de annál fontosabb információkat tartalmaznak a 18. század közepén lezajlott csíkszépvízi örmény egyházi unióról. Az Apostoli Szentszék csupán közvetett szerepet nem játszott benne, és az eseményről fennmaradt értesülések Hitterjesztés Szent Kongregáció nem is hivatalos, hanem félhivatalos irataiból bukkantak elő. Ezek ismeretében elmondható, hogy Bajtay Antal erdélyi római katolikus püspök kezdeményezte körükben a vallási egyesülést. Sőt a püspök a feladattal Karácsony János erzsébetvárosi örmény unitus plébánost, a római Collegium Urbanum korábbi növendékét bízta meg, aki a katolizációjukat sikeresen bonyolította le. A Csíkszépvízen megtörtént egyházi unió az 1685–1715 közötti, első egyesüléssel szemben mindenféle bonyodalmak és konfliktusok nélkül zajlott le. Itt az egyedüli konfliktusforrás csupán az volt, hogy Bajtay püspök latinizálni akarta az áttért örményeket, amelyet az Apostoli Szentszék támogatásával Karácsonyi hiúsított meg. Sőt ő érte el a szentszéki hatóságoknál, hogy az újonnan katolizált csíkszépvízi örmény közösség az erzsébetvárosi örmény katolikus plébánia leányegyháza, azaz filiája legyen. Az önálló csíkszépvízi örmény unitus plébánia majd 1783-ban született meg.

A 18. század utolsó harmadára az erdélyi római katolikus püspökség még nagyobb nyomás alá helyezte az erdélyi örmény katolikus egyházat. 1777-ben Kollonich László erdélyi püspök mondvacsinált okok miatt eltávolította hivatala éléről az erdélyi örmény katolikus egyház legképzettebb papját, Csiky Marcellt, Erzsébetváros plébánosát, a római Collegium Urbanum egykori növendékét. Az ürügy az volt, hogy Csiky nem latinul, hanem ó-örmény nyelven misézett, és az eretnek régi örmény szokások mellett tört lándzsát. Sőt Kollonich püspök azzal a képtelen váddal is illette az örmény unitus papot, hogy Csiky lényegében magánházaknál fekete miséket tartott. Ezért Csiky Marcell előbb Rómába, majd Velence érintésével Trieste-be

távozott, ahol bepanaszolta a püspököt. Ez nemcsak az erdélyi örmény közösségben, hanem az Apostoli Szentszéken is komoly felzúdulást okozott. Egyrészt Csiky nagyon népszerű figura volt Erdély-szerte, másrészt Kollonich átlépte a saját hatáskörét, miszerint az erdélyi örmény papok továbbra sem az erdélyi római katolikus püspök, hanem közvetlenül az Apostoli Szentszék egyházi joghatósága alá tartoznak. Ezzel hosszú vita vette a kezdetét Kollonich püspök, az erdélyi örmény közösség, a bécsi apostoli nunciatura, valamint az Apostoli Szentszék között. Az ügy végül azzal oldódott meg, hogy Kollonich Lászlót kalocsai érsekké nevezték ki 1780-ban, és így elhagyta Erdélyt. Helyét Batthyány Ignác vette át, aki viszont tovább folytatta az örmény katolikus egyház háttérbe szorítását Erdélyben. A bevádolt Csiky Marcell viszont soha nem tért vissza Erdélybe.

Ez a konfliktus eljutott a lembergi örmény katolikus érsekség fülébe, és ennek okán cselekvésre szánta el magát. 1781-ben Jakub Walerian Tumanowicz (1714–1798) lembergi örmény katolikus érsek kifejezte azon igényét a bécsi udvar és az Apostoli Szentszék előtt, hogy a lembergi érsekség szeretné visszavenni az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot. Ezt azzal indokolta, hogy az erdélyi örmények körében 1683–1685 között az Apostoli Szentszék tudtával Deodatus Nersesowicz (1644–1709) és Vardan Hunanean (1644–1715) főpapok által vezetett lembergi érsekség kezdeményezte a katolikus missziókat. Sőt 1690-ig az erdélyi örmények hivatalosan is a lembergi örmény katolikus érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak. Az érsek továbbá azon szándékát is jelezte, hogy szeretné végre betölteni az 1715 óta megüresedett erdélyi örmény unitus püspöki széket, illetve az erdélyi híveket egy, a lembergi főegyházmegye alá tartozó egyházmegyébe kívánja szervezni.

Tumanowicz érsek ezen igényét Batthyány Ignác püspök azzal támadta, hogy az érsekség illetéktelenül avatkozott be az erdélyi római katolikus egyházmegye belügyeibe. Mindenesetre mintegy három éven át tartó durva, személyeskedő, és nemzetközivé terebélyesedő vita vette kezdetét. Az ügyben békítő jelleggel Giuseppe Garampi (1725–1792) bécsi (korábbi varsói) apostoli nuncius próbált közvetíteni csekély eredménnyel. Végül II. József (1765–1790) császárt és királyt kérték fel, hogy döntsön a felek között. Az uralkodó 1784-ben Tumanowicz érsek kérését elutasította, és az erdélyi örményeket továbbra is az Apostoli Szentszék joghatósága alá tarozónak tekintette, azzal a kikötéssel, hogy Batthyány püspököknek is van beleszólási joga az erdélyi örmény egyházi ügyekbe.

Ebben az ügyben a Hitterjesztés Szent Kongregációja nem a kellő erélyességgel lépett fel. Csupán közvetíteni próbált vitás felek között, de a magyar egyház ellenállása miatt nem látta értelmét, hogy egyre jobban konfrontálódjon vele, illetve II. József császárral és királlyal. A nevezett szentszéki intézmény lényegében nem állt ki az erdélyi örmények és lembergi örmény katolikus érsekség igénye mellett. Ezt azzal kompenzálta, hogy komoly anyagi támogatást nyújtott az akkor épülő erzsébetvárosi és a szamosújvári nagytemplomok építéséhez.

E témáról szólva elmondható, hogy a kisszámú és egyúttal a 19–20. században született korszerűtlen szakirodalom az erdélyi örmények 18. századi történetét virágkornak, vagy aranykornak írta le. Ez a megállapítás nem minden esetben fedte a valóságot. A források tükrében megcáfolhatatlan tény, hogy a 18. században az erdélyi örménység gazdasági értelemben jelentősen megerősödött. Azonban egyháztörténeti vonatkozásban nem

beszélhetünk virág-, illetve aranykorról. Erre pontosan a nemrég feltárt szentszéki levéltári források cáfoltak rá. A 18. században, Oxendio Virziresco unitus püspök 1715-ben bekövetkezett halálát követően az erdélyi örmény katolikus egyház gyakorlatilag a pusztta fennmaradásáért küzdött. Sőt a feltárt kútfők ismeretében az is elmondható, hogy az erdélyi örmény katolikus egyház képviselői a 18. században nem tudtak elismertetni a világi és egyházi hatóságoknál, hogy felekezetük egyenrangú legyen a római katolikussal, mert e szándékuk és céljuk az erdélyi római katolikus egyház makacs ellenállása miatt mindvégig elbukott. E céljukat csupán 1868-ban érték el, de ez addigra már későnek bizonyult, mert Erdélyben a beszélt örmény nyelv már csak pusztta emlékné minősült, és erdélyi örmény származékok a 19. századra nyelvileg és kulturálisan beolvadtak a magyarságba. Valójában a virágkor, valamint az aranykor fogalmát a 19. század végének asszimilált örmény gyökerű értelmisége kreálta. Az erdélyi örmények 18. századi történelmét azért idealizálták, mert az idő tájt még Erdélyben a beszélt örmény nyelv valóban létezett, és élő hagyomány volt. Sőt az erdélyi örmény egyház 18. század végének állapotát mi sem tükrözte jobban, mint Major Gergely (1715–1785) erdélyi román görögkatolikus püspök 1789-ben írt jelentése a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, amelyben leírta, hogy fellépő paphiány, rítusváltások, illetve a hívek számának jelentős csökkenése miatt az erdélyi örmény katolikus egyház látványosan hanyatlásnak indult.²⁷

Sajnos az eredeti kutatási tervemnek megfelelően az egy hónapos idő rövide, illetve a Hitterjesztés Szent Kongregációjának Történeti Levéltárában fellelhető iratok roppant gazdagsága miatt nem tudtam eljutni a római Szent Hivatal, mai nevén a Hittani Kongregáció Levéltárába (*Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede* = ACDF) és Jezsuitarend Római Levéltárába (ARSI), ahol minden valószínűség szerint számos, a 18. századi erdélyi örmény egyháztörténettel kapcsolatos irat lappang. Ugyanakkor hozzáteszem, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációjának Történeti Levéltára továbbra is nagyszámú, feltáratlan erdélyi örmény témájú iratanyagot őriz, amelynek a feltárását a közeljövőben mindenképp folytatni szükséges. E téma további vizsgálata többek között azért is lenne majd indokolt, mert alapvetően a 18. századi Erdély egyház- és művelődéstörténetének kutatása igencsak az utóbbi évtizedekben igencsak háttérbe szorult.

²⁷ APF SC Fondo Armeni. Vol. 22. Fol. 165/r.–v.